

Kitaibel Pál Heves megyei útinaplójából¹

Kitaibel Pál, a neves botanikus, orvosdoktor, a pesti egyetem kémia tanszékének tanára többször is meglátogatta Heves megyét. Az 1796-os és 1803-as kutatóutakról, amelyeket Waldstein Ferenc Ádám gróffal a „jeles fűvésszel” együtt járt végig, fennmaradt a naplója. Ezt a naplót Gombocz Endre botanikus, múzeumigazgató rendezte a sajtó alá az eredeti német, illetve latin nyelvű kézirat alapján, és Diaria itinerum Pauli Kitaibeli (Kitaibel Pál útinaplói) címmel jelent meg Budapesten 1945-ben. A naplók természetesen elsősorban botanikai jellegűek, de rögzítenek állattani, földtani, földrajzi, mezőgazdasági, sőt helyenként néprajzi megfigyeléseket is. Ezért nemcsak a hivatásos botanikus talál bennük adatokat, hanem az elmúlt idők életmódjáról is képet kaphat majd két évszázaddal a helytörténész.

Ezeket a részleteket kiemelve olvassuk tehát Kitaibel naplóját és utazzunk át vele együtt Heves vármegyén!

I. Az 1776-os máramarosi út költségeit Waldstein fedezte. Velük utazott Schütz János festőművész, rajztanár is, aki a helyszínen készített vázlatokat, rajzokat a növényekről. A Jászság felől július 2-án érkeztek Heves megyébe.

A falvakban az akácot és a fehér eperfát telepítik, ezeken kívül a fajokból csak a kökényszilvát találhatjuk. Egyedül Heves mellett van egy kis tölgyerdő, Hevesnél (...) a kölest, amit eddig nem láttunk, hogy termesztettek volna, itt a szántóföldeken igen jó állapotban levőnek találtuk. (...) Kömlőtől néhány ezer lépésnyire jobb kéz felé mocsaras réteket láttunk (...) igen gazdag szénatermésel. Poroszló egy nagy árok mellett van, ami a Tisza vizének egy részét magába fogadja, ha az erősen megárad, leírhatatlan mennyiségű éhes szünyogot terem. A lakosság főbb kenyérkereseti ágai a földművelés és az állattenyésztés. Magyarok, nagyrészt kálvinisták, de a katolikusoknak is van itt egy plébániájuk, s éppen most új templomot építenek. Az állattenyésztés, valamint a földművelés nagyon jól lizet, ez azonban nem annyira lakosság szorgalmának, mint inkább a jó természeti adottságoknak tudható be. Igen termékenyek a földek, zsirosak a legelők. A trágyát részben kerítésnek használják fel, részben pedig megfigyelő domboknak halmozzák fel. Erre aztán a parasztember felhág és a faluból láthatja, hogy mi történik kint a földeken. Mert ezek az egyedüli hegyek, amit az ember a környéken láthat. Akárcsak máshol, itt is szárított trágyával fűtenek. Ezeken a fátlan vidékeken tapló helyett a gyógyászatban ismert moxa-t alkalmazzák, ami nem más, mint az a gyapjúszerű valami, ami visszamarad, ha az árnyékos helyen megszáritott ürömleveleket a kézben szétmorzsoljuk. Erre a célra a lág-y-bogáncs leveleit is felhasználják. Ezeket a leveleket szárítás előtt hamulúgban megmaratják.

A szarvasmarha egész éven át kint van a legelőkön, s mivel a legelők és a szántóföldek nagy kiterjedése és távolsága miatt a marhapasztoroknak és a földműveseknek az ételmelet naponta nem lehet kihordani, egy »tarhanya« nevű ételmiszert készítenek. Ez sokáig eláll és ezért jókora mennyiségben készletezik. Lisztből, néhány tojásból és tejből kemény tésztát gyúrnak, szítán átnyomják, megszáritják és így tárolják. Ezt a darabos tésztát aztán vízben megfőzik, forró szalonnaszírral leöntik és így fogyasztják. Máskor hasonló tésztából vékony leveleket gyúrnak, ezt hálóban szárítják meg, szétmorzsolják és ugyanúgy készítik el, mint az előbbi. A változatosság kedvéért ugyanúgy is tálalják. Válják egészségükre!

Július 3. Poroszlótól nem messze áthaladtunk az úgynevezett Kis-Tisza fölött, mely a Nagy-Tiszának egyik ága. Hajózható, a Máramarosból érkező só ezen kerül a közelben fekvő sóraktárba (...)

Egy lapos vizijárművel — tutajnak hívják — átkeltünk a Nagy-Tiszán. Ennek a folyónak lassú áramlása és iszapos medre sok halat vonz ide: márnát, kárászt, tokot, vizát, csukát, pontyot, harcsát; madarakat is: haltyúkat és a „nagybendőjűt”, vagyis a gödényt. A halat a levegőn szárítják (...)

A halászkunyhók gúlaalakúak, karókból és nádából készülnek. A folyó vize itt és az egész vidéken, ahol végighömpölyög, állandóan zavaros, de azért isszák, mert az ázott kutak

¹ Gyöngyös várossá nyilvánításának 650. évfordulóján Kitaibel Pál szobrát is felállították a nemrég létesült szoborkertben (a Mátra Múzeum mellett). Pozder Miklós erre az alkalomra fordította le Kitaibel Pál útinaplójának Heves megyére, elsősorban pedig Gyöngyösre és környékére vonatkozó részleteit. E napló érdekessége — egyebek mellett —, hogy első ízben írja le a gyöngyösi szőlőtermesztést (Szerk.)

vize igen rossz. Állás közben a víz nehezen tisztul, ezért ha valaki tisztán akarja inni, akkor egy porózus kővön — ami Pesten kapható — át kell szűrni. Ha hosszabb ideig ülepítik könnyen megbűzösödik. Innen ered viszont az a termékenység, amit a Tisza áradásai okoznak (...)

Útjukat Tiszafüreden, a Hortobágyon át folytatták. Visszaútban, szeptemberben utaztak át ismét a megyén.

Szeptember 7. Kál előtt a talaj kezd homokos lenni. Ugyanolyan homok ez mint Pest környékén (...). A jobb kézre eső meglehetősen közeli hegyvonulatot, amely Miskolctól húzódik dél felé, Eger környékén alacsonyabb dombok szakítják meg. De azután ismét magasba emelkedik, Gyöngyös felé húzódik tovább és Mátra néven nyugatra fordul Nógrád megye felé. Az egész hegyláncon különböző kúpos hegycsúcsok láthatók, melyek a síkságot követő dombok mögött az előhegységet alkotják.

Kál meglehetősen nagy, rendezetten épített falu. Orczy József báróé (de lehet, hogy csak bérli). A lakosok magyarok és katolikusok. Kenyérkeresetük az állattenyésztés és a földművelés, mindkettő igen jól fizet. Sok dohányt is termesztenek, ez is jól jövedelmez (...)

Kál és Jászárokszállás között, már estefelé, egy kiszáradt sziksós területre találtunk... Sótépre (...)

Jászárokszálláson szálltak meg. Másnap: **8-án** (...) Árokszállástól Csányig (ez a község még Heves vármegyéhez tartozik), ugyanúgy mint Káltól idáig, csak marhalegelők vannak (...). **Hatvan** környékén a talaj kissé dombos és homokos. Ezen mindkét fajta dinnye kiválóan tenyészik, éppen ezért igen nagy mennyiségben termesztik is (...). Hatvannál a Zagyva folyócskánál a nedves legelőkön tömegesen nő a kecskeruta. Itt is azt tapasztaltuk, hogy a szarvasmarha nem nyúl hozzá. Talán szárítva jobban ízlene neki, vagy ha rászokna, akkor a húsos, erős levelekben gazdag növényt mindenképpen ajánlani lehetne takarmánynövénynek. De csak nedves talajon lehet termesztetni, mert ez a természetes élőhelye.

II. A következő útra, mely érintette Heves megyét, 1803-ban került sor. Az utat a Helytartótanács 9944. számú rendeletével engedélyezte és a költségeit is fedezte. Az út célja a szabolcsi szóda, a Beregszász és Munkács környéki timsó, valamint az ottani ásványvizek felkutatása és vizsgálata volt. Pestről **május 11-én** indultak el.

Május 12-én Gyöngyösre. Hatvanon kívül a talaj nagy területen csak enyhén emelkedik, a szőlőig kissé homokos. A szőlővel borított bagi dombokon kívül feketebarnás zsiros talajt találunk, búza terem rajta (...). Hortnál hid vezet át egy kis patakon. Itt a mederben látható, hogy az elég mélyre lehatoló televényföld alatt barnás agyag van (...). A kerítések trágyából készültek, mert a trágyát itt is olyan kevéssé értékelik, mint Bagon.

A réti őszirózsát (*Aster punctatus*), ami a réteken és a szőlők között igen gyakori növény, köszvény ellen használják és éppen ezért „Köszvény Fű”-nek nevezik (...)

Délután a kőbányában (Farkasmály). (...) A televényföld alatt vörösbarna agyag húzódik, ez alatt párhuzamosan futó rétegekben meszes-márga, durva hordalék fél centneres (25 kg-os) kővekkel, még lejjebb egy sápadtvörös finom, vékony réteg, legalul pedig sárga homok. Patánál a három főlső rétegeken szintén ilyennek kell lennie.

A szőlőkben, ahol az ázott pincék vannak, a törmelékkövek ferde rétegekben láthatók (...) a pincéket ebbe a fekete törmelékközetbe vágják. A kövek alsó részén csak helyenként találunk részben vízszintes, részben függőleges repedéseket, **Solymosnál** — mint hallottam — ugyanez a közet ismeretes, csak egy kissé finomabb szemcsézetű. **Patánál** és **Kökútnál** a mészkőből meszel égetnek (...). A vörös és fekete szőlők tőkét lejjre metszik vissza, csak két szemet hagynak a vesszőn. A fehérét viszont 3—5 szemre metszik és május elején, amikor a fűt már látható, a termékellen hajtásokat és az előző évi üres vesszőket levágják (...)

13-án Orosziba és utána a **Mátrába**. A solymosi kőbányában látható közet (...) egész más, mint a gyöngyösi. Ajtófélfának, ablakkeretnek, alapzatnak dolgozzák fel. Alatta más közet is akad (...). A Gyöngyös környéki televényföld, továbbá a Mátra alatti feketé, lágyabb agyag, ami nedvesen igen csúszik, gyorsan szárad és nagyon meg tud keményedni. Ezért a nagyobb, szebb épületekhez habarcs helyett használják (...). Ha a kertben a földet a magok elvetése után meglocsolják, akkor olyan kéreg keletkezik a talaj felszínén, amin a hajtások nem tudnak áttörni (...)

Orosziból északnyugati irányba mentem a völgyben fölfelé egy patak folyását követve (...) Fent, a bányánál egy réteges, durva tapintású közet tör ki az úton. Azok az ércetek, amelyeket a már teljesen felhagyott tárókból hoztak ki, galenitből, feketés, fénytelen, sápadt piritből állnak. Ezek mind az amotisziszűnő kvarcristályból törtek elő.

Az erdők fiatalok és többségükben igen rossz állapotban vannak. A tölgyerdők cser-tölgyből, vörös-tölgyből, fehér-tölgyből és Hael-tölgyből állanak (...). Különleges növény nemigen található (...). A Gyöngyös környéki televényföld, továbbá a Mátra alatti feketé, lágyabb agyag, ami nedvesen igen csúszik, gyorsan szárad és nagyon meg tud keményedni. Ezért a nagyobb, szebb épületekhez habarcs helyett használják (...). Ha a kertben a földet a magok elvetése után meglocsolják, akkor olyan kéreg keletkezik a talaj felszínén, amin a hajtások nem tudnak áttörni (...)

A **gyöngyösi, solymosi és orosz lakosságnak** a kézműipar néhány ága mellett a szőlőművelés az elsődleges foglalkozása, ezért kiterjedt szőlőket lehet itt látni. A Gyöngyös mögötti **Sárhegy** délnyugati, déli és délkeleti oldala teljesen szőlővel van borítva. Az az alacsonyabb domb, amely Gyöngyöstől Oroszi felé húzódik, teljes egészében szőlő.

Szorgalmasan művelik a szőlőt, a tőkét sorban ültetik. Általában nem karózzák, de ha hosszabbra metszik őket, akkor karót kapnak. Ha rövidre metszik, akkor összekötözik a vesszőket. Kötözéshez hársfaháncsot használnak, ezért a hársfa az erdőkben itt megfogatkozott és kipusztulóban van. A bor erősen alkoholtartalmú, de van egy alapíze. A vörös bor jobb, de a fehéret inkább keresik. Általában a szlovák lakosságú felvidéki megyékbe viszik. Gyakran 2—3 krajcár 1 pint bor ára. Május hatodikát itt is, mint Budán Promontornál (Budafok) végzetes napnak tartják. Ugyanis gyakran fordult már elő, hogy ezen a napon hagytak el a szőlők (...).

Oroszin kívül a hegyekben hatalmas kövek hevertek, amelyeket a víz görgetett le. Félelmetes villámlással kísért felhőszakadás volt, és gyorsan megduzzadt a patak. A falut olyan hirtelenül érte el, hogy 19-en haltak meg, sok ház összedőlt, az ingóságokat a víz elsodorta. Úgy mondják, hogy egy gyermek a vízzel Árokszállásig épségben elúszott.

A hó Gyöngyös környékén hamarabb olvad el, mint magán a síkabb vidéken. Feltételezhetően azért, mert a dél felé nyitott, katlan formájú völgyben a napsugarak melege jobban összegyűlhet (...).

14-én Gyöngyöspatára. Az út a Mátra alatt halad tovább. Tarján jobb kézre marad el. Patáról a Hasznosi-huta (Mátrakeresztes) irányában a dülőúton van Hidegkút forrása (...), Gyöngyösön a hajdúnak 14 krajcár, a pataki kisbírónak 14 krajcár. Annak az embernek, aki velünk jött az erdőbe 14 krajcár (...). A dülőúton vöröses kvarc található, amit a hasznosi üvegutáiban olvasztanak üveggé.

16-án Hevesre. Ha az ember Gyöngyösről kijön, korlátlan kilátása van a síkságra. Balra esik a Sárhegy, mely déli irányban egy hirtelenül lebukó domba fut ki, s melynek felső része szőlőkkel van borítva (...).

Karácsondnál (...) a kertekben sok az akácia, gyümölcsfákat is láttunk. A talaj még mindig fekete, de a föld, amit a giliszták kivetnek magukból, barnásvörös. A vas tehát oxidálódik bennük (...).

Fügeden (...) át folyik egy patak, amit Bene-vízének neveznek és a gyöngyösi Mátrából ered. Karácsondnál és Fügeden már láttuk a mesterséges tózeget. A dülőúton Adács előtt szikós helyek vannak, de nem tudnak arról, hogy valaki valamire is felhasználná ezt a sót. A trágyát tüzelőnek vagy kerítésnek használják. Sokszor pedig minden haszon nélkül hagyják lónkremenni. Az asszonyok maguk szövik a vásznat (...).

Itt a síkságon az északi irányt kivéve mindenfelé látni azt a vízjelenséget, amit egyébként délibábnak, de itt déli-tónak is neveznek. Kezdeté 10—11 óra körül, a vége pedig 3—4 óraker van (...).

Fügednek igen sok földesura van. A parasztokat nagyon nyúzzák, egynek gyakran három földesura is van!

Áthaladtunk a Tarnán, ahol egy csárda, egy fürdőház és nem messze egy malom áll a folyón. Bal kézre pár tölgyliget, amelyek lombját a hernyók teljesen lerágták.

Méránál (...) sok a gólyafészek. A falun kívül van egy salétromleparló. Itt átkeltünk a Tarna egyik mellékágán, amit Holt-Tarnának neveznek. A helység Almássy Pálé (...).

Heves felé a talaj homokosabb lesz. Egy mérsékelten homokos talajú domb szőlővel van beültetve (...).

Heves (...) Délután a Fácánkertben. Itt a talajfajták szerint sorolja fel Kitaibel a talált növényeket, összesen mintegy húsz növényt írt le.

17-én az erdőben. A gyümölcsöt vermekben tartják, mivel a talaj alul agyagos. Orczy éppen bükkfát telepített...

A Hevesi erdőben 97 növényt ír le. Itt említi meg a szegény nép annak idejű kedvelt elejét a tátorjánt.

A Tataria (tatarján) gyökere, ha nem nagyon száraz, de nem is nagyon nedves helyen akaszják fel és szárítják meg (...) három heti idő múlva lisztet ad, amit ki lehet belőle rázni. Főzésre használják (...).

18-án a szőlőkhöz az erdőn át. Ismét 10—15 növény leírása, némelyiknél magyar nevét is megemlíti Kitaibel. Így például: Acer tataricum, itt Fekete Gyűrűnek is hívják, Rhamnus catharticus Varnyú Töviske. (De pontosan könyvel is): Az embernek aki velünk jött 18 krajcár, a kocsis a fácnanoskertben 30 krajcár. (Az erdősz is kapott borraivalót a begyűjtött magvakért.)

20-án Hatrongyos Praedium-on és a Tiszánál (...) Néhány kisebb szikes hely van a szántóföldeken, legelőkön elszórva, amin most virágzik a kamilla (amit ezért itt Szék-fűnek hívnak (...)).

Szentmiklósnál az egész legelő szikes. Hatrongyosnál az épületnél vízfolyás, telve náddal. Túrügy-folyásnak hívják és a Tiszából jön. Áradás idején magas benne a vízállás, és a víz folyik is. Azután áll és nagy részben kiszárad.

A Typha (Gyékén) és a Scirpus lacustris (magyarul Káka a neve) alsó részeit eszik, amíg gyenge és édes ízű. A külső héját lehúzzák...

Azután ismét egy sereg növénynevét, némelyikének magyarul is: Feked Nadár, Vad Torma, Kocsord, Komócsin, Varádcis. A nádról megállapítja Kitaibel, hogy a földesuraknak hasznos egedül.